

Розділ II

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

В.А. Савченко
(м. Одеса)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються особливості виникнення анархістського руху в Україні в 1903–1904 рр., «махаєвський» епізод в анархізмі, роль зарубіжних анархістських центрів у становленні цього руху. Автор підкреслює роль перших анархістських груп в Одесі, місті, що стало центром анархістського руху в Східній Європі.

Ключові слова: анархізм, анархізм-комунізм, анархістська група, терор, пропаганда, підпілля, закордонні центри, «Хліб і воля».

Питання про зародження анархістського руху в Україні і зараз залишається дискусійним. Дослідники називають роком виникнення руху різні дати: 1900, 1903, 1904, 1905-й, іноді до анархістського руху відносять нігілістів, бакуністів, бунтарів 1860–1880-х рр., духоборів і толстовців. Але, анархізм, як політичний рух, сформувався в Російській імперії тільки у 1903–1904 рр. Стаття покликана за допомогою аналізу нових матеріалів з архівів, анархістської преси, аналізу нових досліджень російських і польських істориків виявити закономірності розвитку анархізму в Україні на його початковому етапі становлення.

Першими історіографами анархістського руху у Східній Європі були самі анархісти, у працях яких спогади перепліталися з публіцистикою та історичною канвою. Ці твори грішили фрагментарністю і безсистемністю, автори плутали дати, тенденційно показували особисту роль того чи іншого анархіста, замовчували, «в конспіративних» цілях, конкретні імена і дати. Перше ґрунтовне дослідження анархізму «початкового етапу» належить меншовику Б. Гореву, але воно не дає відповіді на питання про точний час виникнення анархістського руху¹.

У 1930-х рр. робилися тенденційні і боязкі спроби аналізу розвитку анархізму в Російській імперії². До цієї тематики радянські історики повернулися тільки наприкінці 1960-х рр., не вилікувавшись від ідеологічних схем і догм,

всіма силами намагаючись показати другорядність і безвихідність анархістського руху. В сучасній українській історіографії питання виникнення анархістського руху в Україні висвітлюється тільки в дослідженні О. Лебеденка, який вперше спробував проаналізувати процес затвердження анархізму в Україні. У своїй монографії О. Лебеденко не ставив завдання показати причини розповсюдження в Україні анархістських ідей на початку XX ст., вважаючи, що анархістський рух в Україні наслідував народницький рух (бакуністського спрямування)³.

Етап формування анархізму в Україні (1903–1904 рр.) тісно пов'язаний з «махаєвським епізодом» (прото-анархістським рухом), з переходом більшості махаєвців до лав анархістів. Нечисленні гуртки — групи махаєвців (10–50 чол.) існували як у середовищі російської революційної еміграції — Женева і Краків, так і на теренах Російської імперії: одеська (1903–1904), білостоцька (1903), катеринославська (1904), варшавська (1904–1905). Можливо, подібні гуртки нетривалий час також існували у Вільно, Кам'янці-Подільському, Києві, Бердичеві, Острозі...

Загальна кількість прихильників махаєвського руху у 1903–1905 рр. не перевищувала 250 осіб. Однак для 1903–1904 рр., коли організований революційний рух у Російській імперії ще знаходився у зародковому стані, навіть така незначна кількість «протоанархістів» помітно впливала на загальний розвиток революційного руху в імперії⁴.

Головний ідеолог руху — поляк Ян-Вацлав Махайський (псевдо «Вольський»), був 1893 р. заарештований у Варшаві, після чого відсидівши рік у в'язниці, відбував п'ятирічне заслання в Якутській області. На засланні він написав книгу «Розумовий робітник» (1898, надрукована на гектографі). 1899 р. Я.-В. Махайський у Вілюйську (потім в Іркутську) створює революційний гурток і друкує листівку із закликом повалити самодержавство за допомогою терору, підписавши її від імені «Робітничої партії політичного визволення Росії». Навесні 1902 р. махаєвці випустили в Іркутську ще дві листівки із закликом до робітників, вони також займалися пропагандою серед булочників і транспортних робітників, організували страйк у друкарні⁵.

У березні 1903 р. Я.-В. Махайський був засуджений до нового заслання на шість років, але втік із Іркутської в'язниці разом із Б. Міткевичем. Восени 1903 р. Я.-В. Махайський створює в Женеві «Групу практичного анархізму». Д.П. Граве у своїх спогадах про зустрічі з М.-В. Махайським, вказує на його «трьох апостолів» — послідовників нової політичної ідеї: Б. Міткевича, Т. Чуприну, П. Верхотурова⁶.

Махаєвщина в загальному революційному русі стояла осібно, з низки питань виступаючи «проти течії», зближуючись з економізмом і «Незалежною робітничою групою». Виступаючи проти капіталізму і держави, махаєвці твердили, що головна небезпека для робітничого руху полягає в його соціалістичному партійному керівництві. Вони вважали, що соціалізм — це «жахливий обман робітників», а боротьба за політичні свободи потрібна тільки інтелігенції, для підтримки її панування над трудящими. Інтелігенція оголошувалася «пара-

зитичним» класом, який не тільки прагнув жити за рахунок робітників, але й готував захоплення влади для «прийдешнього світового панування інтелігенції»⁷. Махаєвці, як шанувальники іллегалізму, робили ставку на декласовані елементи, вважаючи, що «робітники розбещені буржуазними подачками», «обдурені» соціалістами, перетворились у «прислужників буржуазії», роблячи висновок, що робітникам треба боротися тільки за свої економічні потреби, за «загальну майнову й освітню рівність», яка може бути досягнута «робітничою змогою» — економічним терором і страйком⁸.

З 1902 р. гектаграфічні копії книги «Розумовий робітник» Я.-В. Махайського стали популярними у соціалістичному підпіллі на українських теренах. В Одесі навесні 1902 р. була зроблена перша спроба організувати групу з анархістськими ідеями — вихованці училища «Труд» створили «Партію терористів», яка відразу ж була ліквідована поліцією⁹.

Махаєвський «Союз непримиренних» був створений в Одесі в листопаді 1903 р. Поява махаєвського центру саме в Одесі пояснюється низкою причин. Виходячи з них, до Одеси у серпні 1903 р. прибуло кілька махаєвців, щоб очолити робітничий рух у місті. Справа в тому, що до цього часу в Одесі склалися унікальні передумови для формування масового робітничого руху «з конкретними економічними цілями». На початку 1902 р. серед одеських робітників стали популярними ідеї формування професійних спілок, які були занесені в робітниче середовище творцем «поліцейського соціалізму» В. Зубатовим¹⁰.

Послідовник В. Зубатова в Одесі Г. Шаєвич створив у серпні 1902 р. в Одесі «Незалежну робітничу групу». Члени цієї групи, переважно єврейського походження (майже половину робітників Одеси становили євреї), заявляли про відмову від політичних вимог, які, на їхню думку, нав'язуються робітникам соціалістичною інтелігенцією. Г. Шаєвич прибув до Одеси після створення в Мінську і Вільно «Єврейської незалежної робітничої партії», але одеський страйк 1903 р., поклав кінець його кар'єрі, привівши до арешту і заслання. Робітничий рух вислизнув із рук своїх творців, що призвело до першого масштабного загального страйку влітку 1903 р. Одеські «підопічні» Г. Шаєвича взяли активну участь у страйку. Вони спочатку не хотіли навіть слухати «політичних», але незабаром підтримали їх гасла. У той же час розкол між протестувальниками-робітниками і їх «поводирями»-марксистами в Одесі поглиблювався не тільки модою на позапартійний «економізм», але й чварами у керівництві РСДРП¹¹.

Спочатку в одеському «Союзі непримиренних» переважали колишні соціалісти-революціонери, що стали прихильниками махаєвців, завдяки прибулим у 1903 р. із Сибіру в Одесу нелегалом, збіглим політичним арештантам, членам іркутської групи махаєвців: Броніславу Міткевичу (колишній робітник і армійський дезертир) і Трохиму Чуприні (іркутський булочник)¹². До Одеси прибув ще один махаєвець-поляк Олександр Шетліх (Шейтліх, Шедліх), який народився у Варшаві в 1866 р. у родині ткача. За революційну діяльність у складі Польської соціально-революційної партії «Пролетаріат» він був засуджений до заслання на 8 років в Якутську область, де зблизився з Я.-В. Махайським, ставши автором першої прокламації махаєвців¹³.

Кишинівський погром 6–7 квітня 1903 р. (один з перших, кривавих єврейських погромів, що стався при потуранні влади) радикалізував настрої єврейських робітників. Треба зазначити, що бл. 10% одеських анархістів 1904–1905 рр. походили з Кишинева і пройшли анархістську «школу» в цьому місті.

За переписом 1897 р., в Одесі євреї склали 34,4% населення. Можливо, організатори першої махаєвської групи вирішили створити її в Одесі, розраховуючи на те, що єврейський пролетаріат буде легше підняти на боротьбу, особливо після Кишинівського погрому. Більшість махаєвців були «перебіжчиками» з ПСР і РСДРП. Партийна робота, дисципліна, вивчення класиків соціалізму, внутріпартійні чвари, не надихали шукачів революційного героїзму. Серед розчарованих у РСДРП виявилися вихідці з так званої «херсонської» (єлизаветградської) групи соціал-демократів: брати Гроссмани, К. Ердальєвський, О. Таратута.

Крапель Ердальєвський (псевдо «Густав») народився в 1876 р. в Єлизаветграді в купецькій сім'ї, долучившись до соціал-демократів, він на початку 1903 р. був заарештований у справі «Одеської групи соціал-демократів». Восени 1903 р., розірвавши з РСДРП, він стає одним з організаторів «Союзу непримиренних». Лайзер Лапідус (псевдо «Володимир Стрига») 1900–1903 рр. був соціал-демократом, у 1903 р. утік з-під арешту, приєднався до махаєвців та працював серед одеських пекарів. Дослідник І. Генкін писав, що Л. Лапідус здійснював зв'язок одеських махаєвців з однодумцями з Білостока і Варшави, заснував у Миколаєві махаєвську групу «чистих соціалістів»¹⁴.

Елька (Ольга) Рувінська-Таратута (псевдо «Бабуся») народилася в міщанській родині в 1876 р. у містечку Ново-Дмитрівка Херсонської губернії, закінчила вчительське училище. Вона перебувала під арештом «за соціалізм» 1895 р., а в 1898–1901 рр. — працювала у «Південно-російському союзі робітників», з 1901 р. — в еміграції, де стала анархісткою, у січні 1904 р. вона приєднується до «Союзу непримиренних»¹⁵.

У другій половині 1904 р. до одеських анархістів долучаються робітники, колишні соціал-демократи: Леон Гершкович (реемігрант з Англії) і Сергій Борисов — «Чорний» (колишній харківський робітник)¹⁶. У середовище «непримиренних» потрапив і солдат — дезертир із Гуляй-Поля Олександр Семенюта, пізніше — організатор Гуляйпільської групи анархістів-комуністів — «Союз бідних хліборобів», в якому починав майбутній «батька» Н. Махно¹⁷.

Незабаром, після свого створення, одеська група «непримиренних» почала усну пропаганду й організацію гуртків серед ремісників і люмпенів. У питаннях тактики група виступала за економічний терор (експропріації, захоплення власності, знищення обладнання підприємств). «Непримиренні» брали участь у робітничих страйках, підготували кілька замахів. Ними було скоєно кілька експропріацій, частина захоплених коштів була відправлена до Білостока — на розвиток місцевої анархістської групи, а частина — використана для організації лабораторії бомб і підпільної друкарні¹⁸. У лютому–квітні 1904 р. «непримиренними» були видані шість видів гектографічних листівок із закликами до бунту¹⁹.

Чисельність одеської групи до квітня 1904 р. становила близько 60 осіб, вона налагодила зв'язок із махаєвським підпіллям — групами у Варшаві, Вільно, Острозі, Бердичеві, Катеринославі. Від групи анархістів-комуністів Білостока до Одеси надійшло кілька номерів женевського анархістського видання «Хлеб и воля»²⁰.

Організатор махаєвської групи у Катеринославі — Віра Гурарі-Бучульська свою революційну кар'єру також почала в марксистських групах С.-Петербурга. Після арешту в 1899 р. вона була заслана до Сибіру, де в Іркутську вступила до групи махаєвців. Опинившись на волі в 1903 р., В. Гурарі створює в Катеринославі групу махаєвців під назвою «Партія боротьби з дрібною власністю і всякою владою» з декількох десятків єврейських робітників, які раніше належали до РСДРП. Серед активістів групи були і члени одеського «Союзу непримиренних» — А. Раковський і М. Брумер. Махаєвці Катеринослава створили кілька пропагандистських гуртків серед місцевих робітників, друкували прокламації. За даними Департаменту поліції, Катеринослав тоді таємно відвідав Я.-В. Махайський, але це малоймовірно.²¹ Катеринославська махаєвська група була розгромлена поліцією, проіснувавши лише з червня по серпень 1904 р.²²

У середині квітня 1904 р. одеська поліція заарештувала 39 учасників групи «непримиренних», а у травні–червні 1904 р. — ще кілька махаєвців. В Одесі поліцією були захоплені: друкарський верстат і друкарське обладнання, два гектографи, революційна література, кілька револьверів²³.

Уникнувши арешту, Хая Ердалевська намагалася відродити групу (частина махаєвців залишалася на волі)²⁴. Кілька «непримиренних» і анархістів організували в Одесі нову «союзну» групу. Її «конструювали» анархіст з Білостока «Гриша — фотограф», Сергій Борисов і Мойсей Мец (до групи увійшли: Х. Молчанський, А. Донської, М. Магазінер, С. Райх, Х. Айзенберг, Л. Ржепішевський, Т. Чуприна, В. Виноградов, П. Непомнящий та ін.). Під впливом С. Борисова до групи перейшло кілька соціал-демократів і есерів з одеських робітників (А. Ясеновський та ін.)²⁵. Л. Ржепішевський (студент Новоросійського університету) виїжджав на Донбас для придбання динаміту, необхідного для проведення актів терору²⁶.

Восени 1904 р. частину арештованих одеських «непримиренних» було звільнено за браком доказів. Після звільнення «непримиренні» (Б. Шершевська, О. Шейтліх та ін.) вирішили приєднатися до одеської анархістської групи С. Борисова, що стала називатися Південно-російською анархо-комуністичною групою «Бунтар». Нова група видала гектографічну відозву, звернувшись до членів соціалістичних партій, звинувачуючи їх партійних лідерів у «зраді революції». У робітничому середовищі формувалися пропагандистські гуртки, проводилися сходки²⁷.

У листопаді 1904 р. анархістами Одеси була видана листівка «Товариші робітники», що закликала перейти до «прямих дій» — страйків, збройних нападів на приватну власність і державні структури. С. Борисов організував транспортний маршрут Женева — Одеса, по якому із-за кордону до Одеси надходила зброя та анархістська література. Наприкінці року група приймає

нову назву — Робоча група анархістів-комуністів «Хліб і воля» (бл. 70 активних членів)²⁸.

Ще 1900 р. у Женеві виникає Група російських анархістів-комуністів за кордоном, а в Лондоні — анархістська група російських емігрантів «Хліб і воля». Англія і Швейцарія були єдиними країнами, де могли знайти притулок емігранти — анархісти з Російської імперії. У Лондоні нечисленні російські анархісти співпрацювали із місцевими єврейськими анархістськими групами. Анархіст М. Музель (псевдо «Рогдаєв») писав: «Пропаганда анархізму концентрувалася головним чином у Женеві і Лондоні... в першому місті — серед російської молоді, у другому — серед численного єврейського пролетаріату, в кварталі Уайчепель»²⁹.

У 1901 р. женецька група російських анархістів-комуністів закликала радикалів до негайної революції. Навколо журналу «Хлеб и воля» (перший номер вийшов у серпні 1903 р.) склалася група, яка налагодила зв'язок із революційним підпіллям Російської імперії, отримавши фінансування від Федерації євреїв-анархістів США, анархістів Франції та Італії.

1902 р. з Лондону, Женеві та Парижу до Російської імперії спрямовуються професійні революціонери — емісари анархістських організацій, тисячі листівок та брошюр виданих російською мовою за кордоном. Перша згадка про проникнення з-за кордону до України анархістської літератури відноситься до січня 1903 р., коли з вантажем анархістської літератури, на кордоні з Австро-Угорщиною, був заарештований анархіст М. Надеждін³⁰. Емісарами лондонської і паризької анархістських груп були створені перші анархістські групи на теренах Російської імперії: в Білостоці (сучасна Польща) та Ніжині³¹. У грудні 1902 р. із Лондона до Білостоку приїхав Шольома Коганович — «Зайдель», який на початку 1903 р. створив Інтернаціональну групу анархістів-комуністів «Боротьба»³². 1904 р. Ш. Коганович емігрує до Женеві³³. У серпні 1904 р. у Білостоці анархіст Н. Фарбер смертельно поранив фабриканта А. Когана, а 6 жовтня — кинув бомбу у поліцейський відділок (перші терористичні акти анархістів на теренах Російської імперії). Поліція фіксувала в Білостоці 82 анархісти — 7 гуртків, у містах близьких до Білостока були створені анархістські групи³⁴.

Анархісти Білостока, а можливо й одеські «непримиренні», мали відношення до організації вбивства прем'єр-міністра імперії В. Плеве. З приводу цього теракту поліцейський чин припустив: «...здається, що дізнання про одеських непримиренних, і білостоцьких, і віленських, і вбивць міністра з'єднають в одне дізнання в Петербурзі...»³⁵.

В Україні діяли й анархісти з Болгарії та Османської імперії (М. Музиль, П. Мішіц). Анархістські групи серед численного єврейського населення на початку XX ст. виникли у Салоніках, Стамбулі, Ізмірі. 1901 р. італійські і єврейські емігранти створили Турецьку громаду анархістів³⁶. Матроси-чорноморці для потреб анархістського підпілля перевозили з Туреччини до Одеси літературу, зброю, вибухові речовини³⁷.

Микола Музиль (з 1898 р. брав участь у діяльності соціал-демократичних і есерівських груп у Російській імперії) 1901 р. утік до Болгарії, де став анар-

хістом і пройшов «практику» у македонських бойовиків. Згодом він створив у Львові і Станіславі перші групи анархістів — комуністів на Галичині. В грудні 1904 р. він представляв анархістські групи «Хліб і воля» на з'їзді російських анархістів-комуністів в Лондоні. Віденський слід українського анархізму пов'язаний з чехом Володимиром Антоні — творцем Гуляйпільської групи анархістів-комуністів³⁸.

У серпні 1903 р. реемігранти з групи «Хліб і воля» і студент київського університету Герман Якобсон — «Аскар» створили в Ніжині анархістську групу, привізни з Женеві до Ніжину революційну анархістську літературу. Вибір Ніжину, як центра пропаганди анархізму стався внаслідок аграрних бунтів на Чернігівщині (травень 1903 р.). Анархісти намагалися підштовхнути місцевих селян на новий бунт, почавши пропаганду в Ніжинському, Конотопському повітах. Соціальну опору вони бачили і в студентах місцевого Історико-філологічного інституту, в учнях місцевих училищ, гімназисти, у членах Революційної української партії, вважаючи їх потенційним «матеріалом» для пропагандистської роботи по селах. Місцевим анархістам вдалося залучити до своєї групи кількох робітників, надрукувати прокламацію. До 1905 р. зв'язків з Білостоком і Одесою у «ніжинців» не було, а в самому Ніжині анархісти зіткнулися з протистоянням з боку соціал-демократів і есерів³⁹.

Житомирська анархістська група «Хліб і воля» була створена 1904 р. двома анархістами з Австро-Угорщини. Анархісти Житомира підтримували зв'язок із анархістами Лондона і Білостока, створили групу у Черкасах. Житомирська група складалася з єврейської молоді і до літа 1905 р. обмежувалася дрібними експропріаціями і пропагандою, завдяки якій анархісти змогли залучити до своїх лав робітників-меблевиків⁴⁰.

Влітку 1904 р. анархістами, які прибули з Лондона і Парижа, була створена група «Хліб і воля» у Вільно (Литва), але в тому ж році вона була розгромлена поліцією⁴¹. Наприкінці 1904 р. анархістські групи фіксуються у звітах поліції у Києві, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Нікополі, Олександрівську, Херсоні, Ялті, Сімферополі, Харкові⁴². У 1903–1904 рр. кілька анархістських груп було створено у містах Бессарабської губернії⁴³.

У вересні 1904 р. в Одесі відбулися акти анархістського терору: невдалий замах на одеського градоначальника Д. Нейгардт (9.09.1904 р.), спроба вбивства поліцмейстера, вбивство агента поліції, низка пограбувань — експропріацій на «потреби революції». Але незабаром лідери анархістів С. Борисов і Х. Молчанський були заарештовані⁴⁴.

У жовтні 1904 р. (за іншими даними, влітку 1904 р.) в Одесі пройшла таємна конференція анархістів Південної частини Російської імперії, що визначила цілі анархістського терору й обрала Овсія Таратуту (колишній соціал-демократ, з 1903 р. — анархіст) делегатом на Лондонський з'їзд анархістів-комуністів⁴⁵. Ол. Таратута стверджувала, що на цю конференцію з'їхалися представники від анархістських груп Одеси, Катеринослава, Єлисаветграда, Миколаєва, Херсона⁴⁶. Нажаль, анархісти не мали фіксованого членства в групах і не вели партійної документації, тому про їхні дії свідчить, переважно, тільки поліцейська звітність.

Налагоджені зв'язки серед єврейського населення «смуги осілості» допомагали анархістам взаємодіяти в масштабах західної і півднно західної частин Російської імперії, підтримувати зв'язок із зарубіжними центрами анархізму. У 1903–1904 рр. анархісти зуміли створити унікальну систему «позапартійних» комунікацій. Не маючи єдиного центру, політичної, ідеологічної, організаційної єдності, анархісти налагодили таємну систему «обміну послугами» — інформацією, літературою, зброєю, вибухівкою, грошима.

Анархістські центри за кордоном не грали ролі ні політичних, а ні організаційних центрів, хоча й виробляли певні анархістські ідеї та загальні плани. Вони були своєрідним анархістським «тилом», якщо боротьбу анархістів у Російській імперії розглядати як «фронт». Особливістю поширення анархізму в 1903–1904 рр. було те, що він не поширювався із С.-Петербурга або Москви, бо центрами руху стали торгово-промислові центри в «смугі осілості» — Одеса, Катеринослав, Житомир, Ніжин. Анархістський рух в Україні початку XX ст. не був «механічним» продовженням народницько-бакуністського руху 1870-х — поч. 1880-х рр., а наслідував, як махаєвські ідеї, так і західноєвропейські анархістські зразки, до створення яких доклав зусиль П. Кропоткін — послідовник М. Бакуніна.

Певний вплив на формування анархістських груп зробило згуртування частини робітничого класу «незалежними», а махаєвський рух проклав шлях анархізму, «виховавши» майбутніх лідерів анархізму. Анархісти України намагалися створювати свої перші групи в робітничих центрах, сподіваючись підняти на сполох проти влади насамперед міських робітників (прокламації «Союзу непримиренних» та одеських анархістів 1904 р. завжди починалися словами «товариші робітники»). З перших кроків існування анархізму в Україні проявилися його нехтування національним питанням і байдужість до проблем національного визволення. Це пояснюється тим, що махаєвці і анархісти на початку XX ст. формували підпільні групи, переважно, за рахунок радикальної молоді єврейського походження, хоча це була не самоціль, а кон'юнктура того часу.

Раптовий «вибух» інтересу до анархізму на початку XX ст. і швидкість його поширення у другій половині 1904 р. по містах України стало наслідком кризових явищ у РСДРП, СПР, радикалізації суспільства, у зв'язку із розгортанням робітничого руху, дискримінацією й емансипацією євреїв, невдачами влади у російсько-японській війні і загальною політизацією суспільства. Вже на початку революції 1905–1907 рр. анархістський рух в Україні існував як окреслена політична практика, що зайняла найбільш радикальну та безкомпромісну політичну нішу, але до жовтня 1905 р. анархісти були маловідомі і не мали змоги впливати на розгортання робітничого і селянського революційного руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Горев Б.И. Аполитические и антипарламентские группы (анархисты, максималисты, махаевцы) // Общественное движение в России в начале XX в. — Т. 3. — Кн. 5. — СПб., 1914.

² Горев Б.И. Анархизм в России. — М., 1930; Залежский В. Анархисты в России. — М., 1930; Равич-Черкасский М. Анархисты. — Харьков, 1930; Сыркин Л. Махаевщина. — М., 1931; Ярославский Е. Анархизм в России. — М., 1939.

³ Лебеденко А.М. История анархизма в Украине (конец XIX — начало XX вв.). — К., 1995.

⁴ Shatz M. Jan Waclaw Machajski. A radical critic of the Russian intelligentsia and socialism. — Pittsburgh, 1989. — P. 22–23.

⁵ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 124, оп. 11, д. 1004, л. 21.

⁶ Скурда А. Социализм интеллектуалов. — Париж, 2003. — С. 23.

⁷ Shatz M. Op. cit. — P. 24.

⁸ Avrich P. What is «Makhaevism»? // Soviet Studies. — 1965. — Vol. 17. — № 1. — P. 66–75.

⁹ Лебеденко А.М. Указ. соч. — С. 135.

¹⁰ Зубатов С.В. Зубатовщина // Былое. — 1917. — № 4. — С. 157–178; Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. — М., 1991. — С. 172–192.

¹¹ Спиридович А.И. Записки жандарма. — Харьков, 1928. — С. 168–173.

¹² Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 634, оп. 1, спр. 266, арк. 15–25.

¹³ Там само, спр. 103, арк. 25–26.

¹⁴ Генкин И.И. Среди приемников Бакунина. Заметки по истории русского анархизма // Красная летопись. — М., 1927. — № 1 (22). — С. 202.

¹⁵ Там же. — С. 203.

¹⁶ Держархів Одеської обл., ф. 634, оп. 1, спр. 267, арк. 18–20.

¹⁷ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. — М., 2006. — С. 914.

¹⁸ Свободная коммуна. — М., 1918. — 16 апреля.

¹⁹ Новомирский Д.И. Анархическое движение в Одессе // М. Бакунину. 1876–1926. Очерки истории анархич. движения в России. — М., 1926.

²⁰ Свободная коммуна. — М., 1918. — 16 апреля.

²¹ ГАРФ, ф. 102 (ДП. 1905), оп. 233, д. 1800, ч. 12, л. 16.

²² Дубовик Анатолий и Анна. Деятельность «Группы екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» (1905–1906 гг.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: socialist.memo.Ru/books/html/dubovic.

²³ Держархів Одеської обл., ф. 634, оп. 1, спр. 103, арк. 2–4.

²⁴ Новомирский Д.И. Указ. соч. — С. 103.

²⁵ Волна. Нью-Йорк — Чикаго. — 1924. — № 57. — С. 31.

²⁶ Смирнов В. Реквием XX века. — Т. 3. — Одесса, 2005. — С. 71–72.

²⁷ Свободная коммуна. — М., 1918. — 16 апреля.

²⁸ Бунтарь. — Париж. — 1906. — 1 декабря (№ 1); Потемкинские дни 1905 года на Черном море. — Харьков, 1925. — С. 19.

²⁹ Анархисты. Документы и материалы 1883–1935 гг. В 2 т. — Т. 1. — М., 1998. — С. 283.

³⁰ Лебеденко А.М. Указ. соч. — С. 58.

³¹ Свободная коммуна. — М., 1918. — 24 апреля.

³² Malinowski A. Mit wolnoscі — Warszawa, 1983; Моше Гончарок М. Век воли. Русский анархизм и евреи. XIX–XX век. — Иерусалим, 1996.

³³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 2434, арк. 38.

³⁴ ГАРФ, ф. 102 (ДПОО 1904), оп. 232, д. 600, ч. 42, л. 164.

³⁵ Письмо заведующего наружным наблюдением департамента полиции Е.П. Медникова начальнику киевского охранного отделения А.И. Спиридовичу о расследовании убийства В.К. Плеве // Красный Архив. — Т. 4 (17). — М., 1926. — С. 209–210.

³⁶ *Van der Walt L., Schmidt M.* The Kurdish Question: Through the lens of Anarchist Resistance in the Heart of the Ottoman Empire 1880–1923. Bulgaria colonialism history Kurds Macedonia Middle East national liberation Turkey // Retrieved. — 2010. — 1 february; *Ямбаев М.* Четы Внутренней македонской революционной организации на начальном этапе своей деятельности // Славяноведение. — № 1. — М., 2006. — С. 22–25.

³⁷ Держархів Одеської обл., ф. 8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 8; спр. 5916, арк. 15.

³⁸ *Махно Н.* Над свежей могилой Н. Рогдаева // Пробуждение. — № 52–53. — Детройт, 1934. — С. 22.

³⁹ *Придеснянский Л.* Первые шаги анархизма в Украине // Альманах. Сборник по истории анархистского движения в России. — Париж, 1909. — С. 117–125; *Зеленцова С.М.* Публіцистичні документи як джерело з історії анархістського руху України (1903–1914 рр.) // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка (Луганськ). — 2012. — № 6 (241). — Ч. 1. — С. 163–169.

⁴⁰ *Лебеденко А.М.* Указ. соч. — С. 66.

⁴¹ Свободная коммуна. — М., 1918. — 21 апреля.

⁴² *Кривенький В.В.* О численности и размещении анархистских организаций накануне и в период российской революции 1905–1907 гг. — М., 1988 // Деп. ИНИОН. № 26936. 46 ст. — С. 24–26.

⁴³ *Дубовик Анна и Анатолий.* Одни из первых [Электронный ресурс]. — Режим доступа: spb-anarchists.anho.org; Анархизм // Электронная еврейская энциклопедия. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: eleven.co.il/article/10219.

⁴⁴ Держархів Одеської обл., ф. 634, оп. 1, спр. 171, арк. 19–22.

⁴⁵ Там само, спр. 266, арк. 312.

⁴⁶ *Лебеденко А.М.* Указ. соч. — С. 46–47.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2014 р.

К ВОПРОСУ О ВОЗНИКНОВЕНИИ АНАРХИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются особенности возникновения анархистского движения в Украине в 1903–1904 гг., «махаевский» эпизод в анархизме, роль зарубежных анархистских центров в становлении этого движения. Автор подчеркивает роль первых анархистских групп в Одессе, городе, что стал центром анархистского движения в Восточной Европе.

Ключевые слова: анархизм, анархизм–коммунизм, анархистская группа, террор, пропаганда, подполье, зарубежные центры, «Хлеб и воля».

ON THE EMERGENCE IN UKRAINE ANARCHIST MOVEMENT

The article discusses the features of the anarchist movement in Ukraine in 1903–1904 years. «Mahaevsky» episode of anarchism, anarchist centers overseas role in the development

of this movement. The author emphasizes the role of the first anarchist groups in Odessa, the city that became the center of the anarchist movement in Eastern Europe.

Keywords: *anarchism, anarchism–communism, anarchist group, terror, propaganda, underground, foreign centers, «Hleb i volya».*